BADIIY MATNDA REFERENTIV BIRLIKLARNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI (INGLIZ VA O'ZBEK YOZUVCHILARI ASARLARI MISOLIDA)

U.B.Qudratov[1]

1. Abdulla Oripov nomidagi ijod maktabi ingliz tili o'qituvchisi

Mas'ul muallif: Qudratov Ulug'bek Beknazar o'g'li, Abdulla Oripov nomidagi ijod maktabi ingliz tili o'qituvchisi.

e-mail: ukudratov90@gmail.com

Received: 10 Noyabr 2026
Accepted: 15 Noyabr 2026
Published: 20 Noyabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Qudratov, U. B. BADIIY MATNDA REFERENTIV BIRLIKLARNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI (INGLIZ VA O'ZBEK YOZUVCHILARI ASARLARI MISOLIDA) / U. B. Qudratov // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 11, № 2. — B. 53–56.

Annotatsiya. Maqolada badiiy matnda referentiv birliklar – atoqli otlar, tavsifiy ifodalar, unvon va qarindoshlik nomlari, olmoshlar – bajaradigan pragmatik vazifalar ingliz va o'zbek yozuvchilari asarlari misolida tahlil qilinadi. E. Xeminguey, J. Ostin va Ch. Dikkens hamda Abdulla Qodiriy, Cho'lpon va Abdulla Qahhor asarlarida referentni kiritish, nomlash va qayta nomlash usullari qiyoslanadi. Referentiv ifodani tanlash muallif nuqtai nazarini, personajga baho berishni, ijtimoiy munosabatni va kitobxon bilan yashirin muloqotni ifodalash vositasi ekani ko'rsatiladi. Referentni ataylab noaniq qoldirish, antetsedentsiz aniq ifoda va generik ifodaning kinoyali qo'llanishi kabi usullar tavsiflanadi.

Kalit so'zlar: referensiya, referentiv birlik, pragmatika, badiiy matn, nominatsiya, presuppozitsiya, implikatura, nuqtai nazar, ijtimoiy deyksis, qiyosiy tahlil.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕФЕРЕНТИВНЫХ ЕДИНИЦ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ)

Аннотация. В статье анализируются прагматические функции, выполняемые референтными единицами - именами собственными, описательными выражениями, названиями титулов и родства, местоимениями - в художественном тексте на примере произведений английских и узбекских писателей. Е. Хемингуэй, Дж. Остин и гл. В работах Диккенса, а также Абдуллы Кадыри, Чулпана и Абдуллы Кахора сравниваются способы введения, наименования и переименования референта. Показано, что выбор референциального выражения является средством выражения точки зрения автора, оценки персонажа, социальных отношений и скрытого общения с читателем. Описаны такие методы, как намеренное оставление референта неопределенным, явное выражение без антецедента и ироничное использование общего выражения.

Ключевые слова: референция, референтное единство, прагматика, художественный текст, номинация, пресуппозиция, импликатура, точка зрения, социальный дейксис, сравнительный анализ.

PRAGMATIC FEATURES OF REFERENTIAL UNITS IN LITERARY TEXTS (BASED ON THE WORKS OF ENGLISH AND UZBEK WRITERS)

Abstract. The article analyzes the pragmatic functions performed by referential units – proper nouns, descriptive expressions, titles and kinship names, and pronouns – in fictional texts, using examples from the works of English and Uzbek writers. E. Hemingway, J. Austin and Ch. Dickens and the works of Abdullah Qadiri, Chulpan and Abdullah Qahhor compare the methods of inclusion, naming and renaming the reference. It is shown that the choice of a referential expression is a means of expressing the author's point of view, evaluation of the character, social attitude, and implicit communication with the reader. Techniques such as deliberately leaving a referent ambiguous, using a specific expression without an antecedent, and using a generic expression ironically are described.

Keywords: reference, referential unit, pragmatics, literary text, nomination, presupposition, implicature, perspective, social deixis, comparative analysis.

Kirish. Badiiy matnda referensiya kundalik nutqdagidan farqli tabiatga ega. Kundalik muloqotda so'zlovchi va tinglovchi umumiy vaziyatda bo'ladi, referentni ko'rsatish, so'rash yoki aniqlashtirish mumkin. Badiiy matnda esa kitobxon muallif yaratgan olamga faqat til orqali kiradi. Shu sababli personajga qanday nom bilan ishora qilinishi, u matnga qanday kiritilishi va keyinchalik qanday atalishi tasodifiy emas, balki muallifning ongli tanlovidir. Bu tanlov orqali muallif personajga munosabatini bildiradi, voqeani kimning nigohi bilan ko'rsatayotganini belgilaydi va kitobxondan muayyan xulosa chiqarishni kutadi. Masalan, bir personaj matnda ism bilan, unvon bilan, qarindoshlik nomi bilan yoki faqat u olmoshi bilan atalishi mumkin. Referent bir xil bo'lsa-da, har bir tanlov boshqa pragmatik ma'no beradi. Ingliz va o'zbek tillarida bu tanlov imkoniyatlari bir xil emas. Ingliz tilida artikl va jins belgili olmoshlar mavjud, o'zbek tilida esa unvon, qarindoshlik nomlari va hurmat shakllari ijtimoiy munosabatlarni nozik farqlaydi. Bu farqlar badiiy tarjimada referentiv

birliklarning pragmatik yukini saqlashni qiyinlashtiradi. Tadqiqotning maqsadi – ingliz va o'zbek badiiy matnlarida referentiv birliklarning pragmatik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish. Vazifalar: badiiy matnda referentni kiritish usullarini tavsiflash; nomlash va qayta nomlashning baholovchi va ijtimoiy vazifalarini aniqlash; referentni ataylab noaniq qoldirish usulining pragmatik ta'sirini ko'rsatish; ikki til materialidagi umumiy va farqli jihatlarni belgilash.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Pragmatikaning nazariy asoslari J. Ostin va J. Syorl nutq aktlari nazariyasida hamda P. Grays muloqot tamoyillari va implikatura ta'limotida yaratilgan [1; 2; 3]. Graysning miqdor tamoyiliga ko'ra, so'zlovchi vaziyat talab qilgancha axborot beradi. Badiiy matnda bu tamoyilning ataylab buzilishi, masalan, referentning nomini aytmaslik, kitobxonni yashirin ma'noni izlashga undaydi. J. Layonz va S. Levinson referensiyani so'zlovchining nutqiy harakati sifatida talqin qilib, uning deyktik va ijtimoiy jihatlarini tavsiflagan [4; 5]. M. Ariel hamda J. Gundel bilan hammualliflari referentiv ifoda shakli referentning kitobxon ongidagi faolligiga bog'liqligini ko'rsatgan [6; 7]. P. Braun va S. Levinsonning xushmuomalalik nazariyasi esa murojaat va atash shakllarining ijtimoiy vazifasini tushuntiradi [8].

Badiiy matn stilistikasi doirasida J. Lich va M. Shortlar personajlarni nomlash usullari muallif nuqtai nazarini ifodalashini ko'rsatgan [9]. K. Emmott kitobxon badiiy matndagi referentlarni qanday kuzatib borishini kognitiv jihatdan tadqiq etgan [10]. I.R. Galperin matnning kogeziya va pragmatik yo'nalganlik belgilarini tavsiflagan [11]. Rus tilshunosligida N.D. Arutyunova va Y.V. Paducheva referensiyaning pragmatik shartlarini tizimlashtirgan [12; 13]. O'zbek tilshunosligida badiiy matnning lingvopoetik xususiyatlari M. Yo'ldoshev tomonidan [14], pragmatik jihatlari esa M. Hakimov va Sh. Safarov tomonidan o'rganilgan [15; 16]. Biroq ingliz va o'zbek badiiy matnlarida referentiv birliklarning pragmatik xususiyatlari qiyosiy jihatdan maxsus tadqiq etilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot materiali sifatida ingliz adabiyotidan J. Ostinning “Pride and Prejudice” romani, Ch. Dikkensning “A Christmas Carol” qissasi, E. Xemingueyning “Cat in the Rain” va “Hills Like White Elephants” hikoyalari [17; 18; 19; 20], o'zbek adabiyotidan Abdulla Qodiriyning “O'tkan kunlar”, Cho'lponning “Kecha va kunduz” romanlari hamda Abdulla Qahhorning “O'g'ri” hikoyasi [21; 22; 23] tanlandi. Asarlar referentni kiritish va nomlashning turli usullarini yaqqol namoyon etgani uchun tanlab olindi. Tadqiqotda pragmatik tahlil, kontekstual tahlil, stilistik tahlil va qiyosiy usullardan foydalanildi. Pragmatik tahlil orqali referentiv ifodaning presuppozitsiyasi va implikaturasi aniqlandi. Kontekstual tahlil yordamida bitta referentga ishora qiluvchi barcha ifodalar matn bo'ylab kuzatildi va ularning almashinish sabablari belgilandi. Stilistik tahlil referentiv tanlovning muallif nuqtai nazari bilan bog'liqligini ochishga xizmat qildi. Qiyosiy usul ikki til badiiy matnlaridagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlash uchun qo'llandi.

Tahlil va natijalar

1. Referentni antetsedentsiz aniq ifoda bilan kiritish. Odatda yangi referent matnga noaniq ifoda bilan kiritiladi, keyin esa aniq ifoda bilan qayta tilga olinadi. Badiiy matnda bu tartib ko'pincha ataylab buziladi. E. Xemingueyning “Hills Like White Elephants” hikoyasi The American and the girl with him birikmasi bilan boshlanadi [20]. Aniq artikl referent kitobxonga allaqachon tanish ekanini taxmin qiladi (presuppozitsiya), garchi matnda u avval tilga olinmagan bo'lsa ham. Natijada kitobxon voqea markaziga birdaniga tushib qoladi va o'zini kuzatuvchi sifatida his qiladi. Personajlar ismi bilan emas, millati va jinsi bo'yicha atalgani esa ularni umumlashgan, deyarli begona obrazlarga aylantiradi. O'zbek tilida artikl bo'lmagani uchun bu usul boshqa vositalar orqali amalga oshadi. O'zbek yozuvchilari ko'pincha hikoyani personajning ismi yoki unvoni bilan to'g'ridan-to'g'ri boshlaydi, bu ham kitobxonni personaj bilan oldindan tanishdek his qilishga undaydi. Masalan, Abdulla Qahhorning “O'g'ri” hikoyasida bosh qahramon Qobil bobo nomi bilan, hech qanday tanishtiruvsiz kiritiladi [23]. Bobo so'zi esa uning yoshini, ijtimoiy mavqeini va hikoyachining unga xayrixoh munosabatini birdaniga bildiradi.

2. Personajni nomsiz qoldirish. E. Xemingueyning “Cat in the Rain” hikoyasida mehmonxonada turgan ayolning ismi butun hikoya davomida aytilmaydi. U the American wife, the American girl, the wife tarzida ataladi, eri esa George ismi bilan ataladi [19]. Bu nomlashdagi nomutanosiblik pragmatik ma'no kasb etadi: ayolning shaxsiyati e'tibordan chetda qolgan, u faqat “amerikalik xotin” sifatida mavjud. Mehmonxona egasi esa italyancha the padrone so'zi bilan ataladi. Bu ifoda voqeani ayolning nigohi bilan ko'rsatadi va uning bu odamga bo'lgan hurmatini aks ettiradi.

3. Referentni ataylab noaniq qoldirish. “Hills Like White Elephants” hikoyasidagi suhbatning asosiy mavzusi – qiz o'tishi kerak bo'lgan operatsiya – hech qachon nomi bilan atalmaydi. Personajlar unga asosan it olmoshi va a simple operation kabi umumiy ifodalar orqali ishora qiladi [20]. P. Graysning miqdor tamoyili ataylab buziladi [2]: referent kitobxonga ochiq aytilmaydi, lekin kontekstdan implikatura sifatida anglashiladi. Bu usul personajlarning muammoni nomlashdan qochishini, ya'ni ularning ruhiy holatini ham ifodalaydi. Referentning aytilmasligi matnning asosiy badiiy kuchiga aylanadi.

4. Generik ifodaning kinoyali qo'llanishi. J. Ostinning “Pride and Prejudice” romani quyidagi gap bilan boshlanadi: It is a truth universally acknowledged, that a single man in possession of a good fortune, must be in want of a wife [17]. Shaklan bu gap umumiy haqiqatni bildiruvchi generik ifoda: a single man – istalgan boy bo'ydoq. Biroq keyingi matn bu “haqiqat” aslida qizlarini erga berishni istagan oilalarning qarashi ekanini ko'rsatadi. Demak, generik referensiya kinoya vositasiga aylanadi: muallif butun jamiyatning fikrini ifodalayotgandek ko'rinib, aslida unga baho beradi.

5. Qayta nomlash va baho. Ch. Dikkensning “A Christmas Carol” qissasida Skruj obrazi ketma-ket baholovchi sifatlar zanjiri orqali tavsiflanadi: a squeezing, wrenching, grasping, scraping, clutching, covetous, old sinner! [18]. Bunda referent allaqachon ma'lum, shuning uchun tavsifiy ifoda uni aniqlash uchun emas, balki baholash uchun qo'llanadi. Qissaning birinchi gapi Marley was dead: to begin with esa atoqli otni hech qanday tanishtiruvsiz kiritib, kitobxonni hikoyachi bilan

bevosita muloqotga tortadi. O'zbek adabiyotida ham personajni qayta nomlash baho vositasidir. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida personajlar ko'pincha ism va unvon birikmasi yoki faqat unvon bilan ataladi: Yusufbek hoji, Mirzakarim qutidor, O'zbek oyim, Oftob oyim [21]. Hoji, qutidor, oyim kabi so'zlar personajning ijtimoiy mavqei, diniy maqomi va oilaviy o'rnini bildiradi. Bunday nomlash davr ijtimoiy tuzilishini aks ettiradi va kitobxonni personajlarga o'sha davr kishisi nigohi bilan qarashga undaydi.

6. Unvon referentiv birlik sifatida. Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanida Akbarali mingboshi ko'pincha shunchaki mingboshi deb ataladi, Zebining otasi esa Razzoq so'fi nomi bilan beriladi [22]. Unvonning ism o'rnida qo'llanishi personajni shaxs sifatida emas, mansab yoki maqom egasi sifatida ko'rsatadi. Bu usul muallifning tanqidiy munosabatini ham yashirin ifodalaydi: amaldor o'z mansabi bilan tenglashtiriladi. Abdulla Qahhorning "O'g'ri" hikoyasida ham amaldorlar asosan unvoni bilan ataladi [23]. Bu hikoyachining ular bilan masofa saqlashini va oddiy dehqon bilan amaldorlar o'rtasidagi ijtimoiy tafovutni ta'kidlaydi. Ingliz adabiyotida bunga yaqin vazifani Mr., Mrs. kabi murojaat shakllari bajaradi. "Pride and Prejudice" romanida Bennet xonim eriga Mr. Bennet deb murojaat qiladi, eri esa romanda ismi bilan atalmaydi [17]. Bu rasmiy shakl o'sha davr ingliz jamiyatidagi oila ichidagi munosabatlarni ham aks ettiradi. Biroq ingliz tilida bu vositalar asosan ijtimoiy rasmiylikni bildirsa, o'zbek tilida unvon va qarindoshlik nomlari hurmat, yosh va mavqe kabi bir nechta ijtimoiy belgini birga ifodalaydi.

7. Olmosh va nuqtai nazar. Ingliz tilidagi he va she olmoshlari jinsni farqlagani uchun yozuvchi personajni ismsiz, uzoq vaqt faqat olmosh bilan atay oladi va kitobxon chalkashmaydi. O'zbek tilida u olmoshi jinsni farqlamaydi, shu sababli o'zbek yozuvchilari ism, unvon yoki qarindoshlik nomini ko'proq takrorlaydi. Bu tarjimaga ham ta'sir qiladi: Xemingueyning the girl va she bilan berilgan qahramoni o'zbek tarjimasida qiz so'zining takrori bilan berilishi kerak, aks holda u olmoshining referenti noaniq qoladi. Tahlil natijalari quyidagi jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval.

Badiiy matnda referentiv birliklarning pragmatik vazifalari

Usul	Ingliz adabiyotidan misol	O'zbek adabiyotidan misol	Pragmatik vazifa
Antetsedentsiz aniq ifoda	the American and the girl with him (Xeminguey)	tanishtiruvsiz ism yoki unvon: Qobil bobo (Qahhor)	kitobxonni voqea ichiga tortish, presuppozitsiya
Personajni nomsiz qoldirish	the American wife (Xeminguey)	–	shaxsiyatning e'tibordan chetda qolishi
Referentni aytmaslik	it, a simple operation (Xeminguey)	–	implikatura, ruhiy holat
Generik ifoda	a single man in possession of a good fortune (Ostin)	–	kinoya, jamiyat qarashiga baho
Baholovchi qayta nomlash	old sinner (Dikkens)	ism + unvon: Yusufbek hoji (Qodiriy)	baho, ijtimoiy mavqe
Unvon ism o'rnida	Mr. Bennet (Ostin)	mingboshi (Cho'lpon), amaldorlar (Qahhor)	ijtimoiy masofa, tanqidiy munosabat

Jadvaldagi bo'sh kataklar o'zbek adabiyotida bu usullar umuman yo'qligini bildirmaydi. Ular faqat tahlil qilingan asarlarda yaqqol namoyon bo'lmagan usullarni ko'rsatadi.

Muhokama

Tahlil badiiy matnda referentiv birliklar ikki vazifani birga bajarishini ko'rsatadi. Birinchisi – referensial vazifa: kitobxon kim yoki nima haqida gap ketayotganini bilishi kerak. Ikkinchisi – pragmatik vazifa: referentni qanday atash orqali muallif baho beradi, nuqtai nazarni belgilaydi va kitobxon bilan yashirin muloqot quradi. Kundalik nutqda birinchi vazifa ustun bo'lsa, badiiy matnda ikkinchi vazifa ko'pincha birinchisidan muhimroq. Xemingueyning nomsiz qahramonlari va aytilmagan referentlari bunga yorqin misol: referensial aniqlik ataylab qurbon qilinadi, buning evaziga kuchli pragmatik ta'sir yuzaga keladi.

Ingliz va o'zbek badiiy matnlarida referentiv tanlovning umumiy tamoyillari bir xil: ikki adabiyotda ham nomlash baho, ijtimoiy munosabat va nuqtai nazarni ifodalaydi. Farq vositalarda ko'rinadi. Ingliz tilida artikl referentning tanishligi yoki notanishligini grammatik tarzda belgilaydi, shu sababli antetsedentsiz aniq ifoda kabi usullar ko'proq artikl orqali quriladi. O'zbek tilida esa unvon, qarindoshlik nomi va hurmat shakllaridan iborat boy tizim mavjud. Shu sababli o'zbek yozuvchilari referentiv tanlov orqali ijtimoiy ierarxiya, yosh va hurmat munosabatlarini nozik ifodalaydi. Bu xulosa P. Braun va S. Levinsonning xushmuomalalik vositalari madaniyatga bog'liq degan qarashiga mos keladi [8].

Amaliy jihatdan bu natijalar badiiy tarjima uchun muhim. Ingliz tilidan tarjimada artikl orqali yaratilgan presuppozitsiya va he/she farqi o'zbek tilida boshqa vositalar bilan berilishi kerak. O'zbek tilidan ingliz tiliga tarjimada esa hoji, qutidor, oyim, bobo kabi so'zlarning ijtimoiy yuki ko'pincha yo'qoladi. Shu bois tarjimon referentiv birlikning faqat kimni anglatishini emas, balki qanday pragmatik ma'no tashishini ham hisobga olishi zarur.

Xulosa

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, badiiy matnda referentiv birliklar referentni aniqlash bilan birga muallif nuqtai nazarini, personajga bahoni va ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi pragmatik vosita sifatida ishlaydi. Ikkinchidan, referentni antetsedentsiz aniq ifoda bilan kiritish, personajni nomsiz qoldirish, referentni ataylab aytmaslik va generik ifodani kinoyali qo'llash ingliz badiiy matnida, xususan E. Xeminguey va J. Ostin asarlarida, muhim badiiy usullar sifatida namoyon bo'ladi. Bu usullar presuppozitsiya va implikatura mexanizmlariga tayanadi. Uchinchidan,

o'zbek badiiy matnida, xususan Abdulla Qodiriy, Cho'lpon va Abdulla Qahhor asarlarida, unvon, qarindoshlik nomlari va hurmat shakllari referentiv tanlovning asosiy pragmatik vositasidir. Ular personajning ijtimoiy mavqeini, yoshini va muallifning unga munosabatini birga ifodalaydi. To'rtinchidan, ikki tilda referentiv tanlovning pragmatik tamoyillari umumiy, ifoda vositalari esa farqli. Bu farqlarni hisobga olish badiiy tarjimada asarning pragmatik ta'sirini saqlash imkonini beradi. Natijalar lingvopoetika, pragmalingvistika, badiiy tarjima nazariyasi va ingliz tilini o'qitishda qo'llanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

[1] Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962.
[2] Grice H.P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts / Ed. by P. Cole, J.L. Morgan. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
[3] Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
[4] Lyons J. Semantics. Vol. 1–2. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
[5] Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
[6] Ariel M. Accessing Noun-Phrase Antecedents. – London: Routledge, 1990.
[7] Gundel J.K., Hedberg N., Zacharski R. Cognitive Status and the Form of Referring Expressions in Discourse // Language. – 1993. – Vol. 69, No. 2. – P. 274–307.
[8] Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
[9] Leech G., Short M. Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose. – London: Longman, 1981.
[10] Emmott C. Narrative Comprehension: A Discourse Perspective. – Oxford: Clarendon Press, 1997.
[11] Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981.
[12] Арутюнова Н.Д. Лингвистические проблемы референции // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XIII. – М.: Радуга, 1982. – С. 5–40.
[13] Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. – М.: Наука, 1985.
[14] Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
[15] Hakimov M. O'zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
[16] Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
[17] Austen J. Pride and Prejudice. – London: T. Egerton, 1813.
[18] Dickens C. A Christmas Carol. – London: Chapman & Hall, 1843.
[19] Hemingway E. Cat in the Rain // In Our Time. – New York: Boni & Liveright, 1925.
[20] Hemingway E. Hills Like White Elephants // Men Without Women. – New York: Charles Scribner's Sons, 1927.
[21] Qodiriy A. O'tkan kunlar: roman. – [nashriyot, yil, sahifa].
[22] Cho'lpon. Kecha va kunduz: roman. – [nashriyot, yil, sahifa].
[23] Qahhor A. O'g'ri: hikoya // [to'plam nomi, nashriyot, yil, sahifa].